

Röportaj

Prof. Dr. M. Şükrü Hanioglu ile Hayatı, Tarihçiliği ve Tarihçilik Üzerine Bir Söyleşi¹

Doç. Dr. Serkan Yazıcı*
orcid/0000-0002-1255-6933

Prof. Dr. M. Şükrü Hanioglu lisans ve lisansüstü çalışmalarını İstanbul Üniversitesi'nde tamamladı. *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi* başlıklı doktora tezini 1981 yılında savundu ve çalışması aynı yıl yayınlandı. Bu tarihten sonra Osmanlı

¹ Bu görüşme, 2017 yılında Prof. Dr. Ahmet Şimşek editörlüğünde hazırlanan *Yaşayan Türk Tarihçileri* adlı kitap çalışmasında Prof. Dr. M. Şükrü Hanioglu'na ayrılan bölümün daha sağlıklı verilere dayanması amacıyla 28 Ağustos 2017 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

* Sakarya Üniversitesi, Tarih Bölümü, e-posta: syazici@sakarya.edu.tr

siyasal hayatı üzerine çalışmalarını sürdürdü ve 1986 yılında *Bir Siyasal Örgüt olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük* adlı eseri yayınlandı. 1985 sonrasında Columbia, Wisconsin, Michigan ve Chicago üniversitelerinde geçici olarak ders ve seri konferanslar verdi. Otuz yılı yakın bir süredir Princeton Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Kitaplaşan diğer çalışmalarından *Young Turks in Opposition* 1995, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, (1902-1908)* 2001, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* 2008, *Atatürk: An Intellectual Biography* 2011 yılında yayınlandı. M. Şükrü Hanioglu 2013 yılından bu yana Türk Tarih Kurumu Şeref Üyeleri arasında bulunuyor.

Sayın Hocam öncelikle söyleşimize zaman ayırdığınız için teşekkür ederiz. Ana hatlarıyla kendinizi tanıtır mısınız? Biraz aileniz ve eğitim bilgilerinizden söz eder misiniz?

Bir kişinin kendisini ana hatlarıyla da olsa tanıtmayı oldukça zor, çünkü dışarıdan gözlem ve tarafsız değerlendirme imkânına sahip değil. O nedenle kısa bilgiler vermekle yetinmek istiyorum. Ailem eğitime büyük önem verdi ve beni akademik hayata girmem yolunda sürekli teşvik etti. Bu alanda bilhassa farklı alanlarda Türkçenin yanı sıra iyi derecede kullanabildiği Fransızca ve Arapça ile metin anlama düzeyinde bildiği İngilizce dillerinde okumalar yapan rahmetli babam etkili oldu diyebilirim. Aileden kalan güzel bir kütüphanemiz vardı, babam da kitap meraklısı olduğu için onu geliştirmişti. Bir orta sınıf ailesi olmamıza karşın pek çok dergiye abone idik. Bu nedenle *National Geographic Magazine* gibi yabancı, *Hayat Tarih Mecmuası* benzeri yerli dergileri küçük yaştan itibaren okumuşumdur. Babamın tam takıma yakın bir Maarif Vekâleti klasikler koleksiyonu vardı. Yaz aylarında da bunları bir sıra gözetmeden okurdum. Sonra İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde eğitim yapmaya başlayınca da değişik alanlarda okumayı sürdürdüm. Ben fakültede eğitim hayatına başlayınca kadar bunun olağan olduğunu düşünürdüm. Üniversite başlangıcında fakülte arkadaşlarımdan ders kitapları dışında oldukça az okuma yaptığını görünce doğrusu çok şaşırılmıştım.

Lisans dereceniz siyaset bilimi olmasına rağmen ilk çalışmalarınızdan itibaren tarihçilik ya da tarih meseleleri çıkıyor karşımıza, tarihe ilginiz nereden geliyor ve nasıl başlıyor? Akademisyen olmayı nasıl tercih ettiniz?

Tarihe duyduğum ilgi nedeniyle iktisat eğitimi benim ilk tercihim değildi, biraz da ailemin etkisi oldu diyebilirim. Benim öğrenci olduğum yıllarda tarih maalesef biraz hor görülen bir eğitim disiplini idi. O nedenle fakülte eğitiminde en fazla ilgimi çeken dersler İktisat Tarihi ve İktisadî Düşünceler Tarihi olmuştu. Tabii İktisat Fakültesi o tarihlerde birinci alanda dünyanın en önemli kurumu idi. Cumhuriyet sonrasında en büyük tarihçisi olan merhum Ömer Lütfü Barkan ve başta merhum Halil Sahillioğlu olmak üzere onun izinden giden hocalar Osmanlı tarihinin farklı biçimde ele alınabileceğini ortaya koymuşlardı. Onların yaklaşımında Braudel ve Annales Okulu'nun izlerini görmek mümkündür. Ama kullandıkları malzeme ve vardıkları neticeler son derece orijinaldir. İktisadî Düşünce Tarihi alanında ise merhum Sabri Ülgener'in Weber'den etkilenen derinlikli analizleri talebe üzerinde önemli bir tesir yaratırdı. Bunun yanı sıra rahmetli Sencer Divitçioğlu, İdris Küçükömer gibi tarih temelli yaklaşımlar yapan öğretim üyeleri

vardı. Beni en çok etkileyen hocalar bunlar olmuştu. Ben fakültede ihtisas dalı olarak Siyaset Bilimini seçtiğim için (o tarihlerde İstanbul Üniversitesi'nde Siyasal Bilgiler Fakültesi yoktu) Siyasî Tarih ve Siyasal Düşünceler Tarihi gibi derslere de ilgi duymuştum. O nedenle akademisyen olmaya karar verince Siyasî Tarih alanına yöneldim.

Tarık Zafer Tunaya sizin bitmek tükenmek bilmeyen enerjinizden, titizliğinizden söz ediyor. Başta Tunaya olmak üzere hocalarınızdan söz eder misiniz? Ya da genel hatlarıyla bilgi ve birikiminden istifade ettiğiniz, rol model olarak gördüğünüz kişiler...

Rahmetli Tarık Zafer Hoca gerçekten de yetişmemde büyük pay sahibidir. Mete Tunçay'ın değindiği gibi bizler hocanın "paltosundan çıkan" bir araştırmacılar kuşağı olduk. Ben hocanın doğrudan talebesi olmadım. Ancak doktora öğrencisi iken hazırlamakta olduğum tez için görüşmek üzere kendisini ziyaret ettiğimde benimle yakından ilgilendi ve daha sonra kendisinin vefatına kadar süren bir hoca-talebe ilişkimiz gelişti. Hoca yazdıklarımı okudu, derin bilgisiyle beni değişik kaynaklara yöneltti ve hep yol gösterici oldu. Kendisinin üzerimdeki hakkı tabii ödenmez; ama ilerleyen yıllarda *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabı üç cilt olarak yayına hazırlanırken ben de hocaya karınca kararınca yardım etmeye çalışarak borcumun ufak bir cüz'ünü iadeye gayret ettim. Daha sonra gene kendilerinin doğrudan öğrencisi olmadığım iki büyük hoca rahmetli Kemal Karpat ve Şerif Mardin bana çok yardımcı oldular, yazdıklarımı okudular. Kemal Hoca ile Madison'daki uzun konuşmalarımızın tadı hâlâ damağımdadır. Merhum Şerif Bey Osmanlı tarihini değişik ve daha büyük bağlamlara oturtabilmek, Kemal Hoca ise onun içindeki ihmal edilmiş belirleyicileri görebilmek açısından bana büyük yardımlarda bulundular.

Çalışmalarınızda parmak ısırtacak düzeyde farklı dillerde kaynak kullanımı ve hatta birbirinden çok farklı lokasyonlarda bulunan kaynakların kullanımı söz konusu. Metodoloji, yabancı dil bilgisi ve tüm bunların finansmanı açısından sizin gibi bir bilim insanı nasıl yetişti, nasıl yetişir?

Ben üniversiteye başladığımda zamanın ölçüleriyle iyi sayılabilecek derecede İngilizce ve okuduğumu anlayabilecek derecede Almanca biliyordum. Sonra bir yandan bu dilleri geliştirirken, öte yandan Fransızca bilgimi artırmaya çalıştım. Burslarla bir yıla yakın süre Paris'te kalmanın büyük yararını gördüm. Gene ABD'de iken dinleyici olarak katıldığım Arapça derslerinden sonra uzunca bir süre Kahire'de kaldım. Bu da hâkim olamamakla birlikte Arapça metinleri değerlendirebilme imkânı sağladı. Ancak bana gerçekten farklı ufuklar açan University of Chicago'daki öğretim üyeliğim sırasında başladığım sonra da kendi imkânlarımla özel dersler alarak sürdürdüğüm Rusça çalışmaları oldu. Bu hem fazlasıyla ihmal edilmiş devâsâ bir literatürü değerlendirmemi mümkün kıldı, hem de başa Bulgarca olmak üzere değişik Balkan dillerindeki malzemeyi kullanma yolunu açtı. Ben ABD'de öğretim üyeliği yaparken başta tarih metodolojisi olmak üzere, sosyoloji, antropoloji ve başlangıç düzeyinde Farsça gibi değişik dil derslerine öğrencilerle devam ettim, bunların da çok faydasını gördüm. Bir anlamda ABD uzunca bir süre hem öğretim üyeliği hem de öğrencilik yaptım. Eşime takılmak için "herkes sinemaya giderken ben çocuğum yaşımda insanlarla Rusça sınavına hazırlanıyordum" derim. Bunun tabii bir maliyeti var. Ama getirisi de fazlasıyla yüksek.

Araştırma ve eğitim şüphesiz belirli bir maliyeti beraberinde getiriyor. Bunları bir orta sınıf ailesi çocuğu ve maaşı ile geçinen bir öğretim üyesi olarak yapmak doğrusu pek kolay olmadı. Ben İngiliz arşivlerinde çalışırken sabah kahvaltısı dışında yemek yemez elimdeki parayı fotokopilere harcardım.

Çok önemli eserler verdiniz, sizce Şükrü Hanioglu'nun en mühim eseri Opus Magnum'u hangi çalışmasıdır?

Ben çalışmalarımı “eser” sınıflaması içinde görmüyorum. Buna karşılık onların belirli katkıları yaptıkları söylenebilir. Bir de bunlar değerlendirilirken çalışma koşullarının unutulmaması gerekli. Ben İttihad ve Terakki ve Jön Türklük çalışmalarını yaparken belgelere orijinal Osmanlı kayıt defterleri kullanılarak ulaşıyordu. Kütüphanelerde sadece yazmalar değil gazete makaleleri, dergi yazıları da el ile kopye ediliyordu. Tam bir yılım Terakki ve İttihad Cemiyeti kopye defterlerinin deşifre edilmesi zor sahifelerini istinsah ile geçmişti. Günümüzde belgeye, gazete yazısına bir bilgisayar komutuyla, gerekirse uzaktan ulaşıyor. O nedenle 1980'li yılların sonuna kadar yazılan kitapların arkasındaki emek dağlarını görmek, onları eleştirirken insafli olmak gereklidir. Yazım işlemi bile (varsa) daktiloyla yapılıyordu, beğenmediğiniz bir sahifeyi tekrar kaleme almak mecburiyetindeydiniz. Bugün bir bilgisayar tuşu tıklaması ötenizde olan ansiklopedik bilgiye bile ulaşmak son derece zordu. Ben kendi açımdan en önemli çalışmamın *Preparation for a Revolution* kitabım olduğunu düşünüyorum. Arkasında gerçekten büyük bir emek, içinde değişik dillerden yüzlerce kaynak, binlerce vesikadan yola çıkarak yapılan tahliller vardır. Bu çalışma oldukça önemli sonuçlara ulaşarak İttihadçılığın muhalefet yıllarından başlayarak “otoriter” bir ideolojiyi benimsediğini, Jön Türklüğün gerçekte “liberal” olmadığını, “İnkılâb-ı Azîm”in, “dağa çıkan bir kaç maceraperest zabıt”ın değil son derece iyi örgütlenmiş bir cemiyetin ürünü, II. Abdülhamid'in meşrutî rejime dönüş kararının sahadaki gerçekliğin doğru okunması olduğunu ortaya koyar. Ayrıca İttihadçılığın Türkçülüğe zannedilenin aksine Balkan Harpleri'nden oldukça önce yöneldiğini gösterir. Bunlar oldukça çarpıcı ve mevcut kanaatleri doğrulamayan tespitlerdir.

Çalışmalarınız içinde sizi en iyi anlatan hatta anlatmak istediğiniz pek çok şeyi özetleyen bir pasaj ya da bir sayfa işaret etmek isteseyiz bu hangisi olurdu?

Preparation for a Revolution kitabının 318. sahifesinde dile getirdiğim “Jön Türk Weltanschauung'u Osmanlı İmparatorluğu'nun son ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında meydana gelen gelişmelerin anlaşılması açısından hayati ehemmiyeti haizdir” ifadesi belki de uzun süreli çalışmalarımın özetini dile getiriyor. Uzun yıllar süren araştırmalarla vurgulamaya çalıştığım gibi Jön Türk zihniyetini kavramaksızın günümüzü bile anlamak mümkün değildir. Ama bu tezin yaygın bir kabul gördüğünü ileri sürebilmek güçtür. Türkiye'de tarih ile uğraşanların şanssızlığı ancak uzun vadede etkili olabilmeleridir.

Abdullah Cevdet ile ilgili çalışmanız kendisini “damızlık erkek ithali” tartışmalarının sığılı yerine bir siyasi düşünür olarak tartışılmasını sağladı.

Atatürk ile ilgili aslında herkes standart bir biyografi beklerken siz onu bir “literatus” olarak inceleyip okudukları üzerinden eylemlerini değerlendirdiniz. Bu çalışmalardan söz eder misiniz ve mümkünse bu iki ismin zihin dünyanızdaki karşılığında?

Kaleme aldığım Abdullah Cevdet biyografisi bana Jön Türklük, II. Meşrutiyet ve Erken Cumhuriyet'i kapsayan bir döneme açılma imkânı verdi. Bu şüphesiz çok yararlı oldu. Daha sonra ele aldığım konularla on dokuzuncu yüzyılın erken dönemlerini kapsayan kapsamlı okumalar yaptım. Bir dönem verdiğim dersler nedeniyle de 1960 darbesine kadar Türk siyasal gelişmeleri ile de ilgilendim. Ama açık söylemek gerekirse Cumhuriyet tarihi, bilhassa da ilerleyen yılları beni fazla cezbetmedi. Abdullah Cevdet biyografisi diğer yandan bana Batılılaşma ve İslâmcılıktan, Osmanlıcılık ve Kürt milliyetçiliğine ulaşan bir alan üzerine mevcut farklı yaklaşımları, tartışmaları değerlendirme imkânı sundu. Onun biyografisi yardımıyla pek çok klişenin doğru olmadığını ortaya koymaya çalıştım. Ancak Türkiye'de okuma ve okuduğunu anlama sınırlı olduğu için hâlâ bunların etkisi devam ediyor. Atatürk'ün entelektüel biyografisi için de benzer bir yorum yapabilirim. Uzun yıllardır devam eden kültürleştirme sonrasında Atatürk'ü “her şeyi yoktan var eden bir bilge” değil de “çağının ürünü” ve “okuduklarını yorumlayarak siyaset geliştiren bir devlet kurucusu” olarak tahlil edebilmek ise şüphesiz daha zor bir uğraştı. Bu kitabın da Türkiye'de fazla etkili olmadığını düşünüyorum. Atatürk'ün “ne giydiği” ve “hangi şarkıları sevdiği”nin “ne okuduğu” ve “okuduğunu nasıl yorumladığı”ndan daha fazla önemsendiği ve tartışıldığı bir toplumda onun entelektüel biyografisini yazmak zor olmanın ötesinde ancak uzun süre sonra yapılabilecek soğukkanlı değerlendirmelere ışık tutabilecek bir girişimdir.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jöntürklük 1889-1902 ve Young Turks in Opposition çalışmalarınızı Preparation for a Revolution kitabınızın konuları itibariyle tamamladığınızı ya da sürdürdüğünüzü söyleyebiliriz. Bu eserleriniz inanılmaz bir emek mahsulü, yeniden basılması, İngilizce olanların Türkçeye tercüme edilmeleri gündeminizde yok mu?

Ben, zikrettiğim gibi, *Preparation for a Revolution*'ı en önemli çalışmam olarak görüyorum. Onun Türkçe olarak okuyucuya sunulmasını doğal olarak çok arzu ediyorum. Ancak bu önemli bir emek ve zamanı gerektiriyor. Ben gazete yazılarıma bile ilk taslağı beş kez gözden geçirerek son şeklini veriyorum. Bu nedenle baştan savma, tercüme yapmadığı ve aktardığı dile hâkim olmayan, tarih bilgisi sınırlı “çevirmenler” ile çalışmak istemiyorum. Bir örnek vereyim, yayım konusunda oldukça iddialı olan Bilgi Üniversitesi Yayınları benim bir derlemede yer alan çalışmamı Türkçe'ye tercüme ettirdi. Ben gördüğüm birkaç sahifelik tercüme numûnesine bakarak ne Türkçe ne İngilizce ne de tarih bilen bir kişinin başladığı çevirinin yeniden yapılmasını, gerekirse ortaya çıkan metni okuyarak düzeltebileceğimi söyledim. Ancak yayınevının yaptığı işe saygısı olmayan yöneticisi, bana danışma zahmetine katlanmadan bu metni aynı kişiye tamamlattı ve aynen bastı, ortaya da gerçekten utanılacak bir metin çıktı. Benzeri durumların tekrarını önlemek için ben çalışmalarımı kendim tercüme etmek istiyorum. Buna da vakit bulamıyorum. O nedenle Atatürk biyografisi ve Osmanlı materyalistleri üzerine çalışmamı çeviriyorum, bunlar yakında yayımlanacak. Jön Türklük çalışmalarının tercümesi için ise bir takvim veremiyorum. Belki ileride emekli olunca bunu yapabilirim.

Son yıllarda sanki giderek daha yanlış bir yere oturan bir popüler tarih bilgisi var. Salt masonik bir oluşum gibi algılanan İttihad ve Terakki ya da giderek ululaşan Sultan II. Abdülhamid algısı... İçinde olduğumuz devir kendi tarih mitolojisini yaratmaya mı çalışıyor, popüler tarih yayınlarını, dizi ve benzer TV yapımlarını nasıl buluyorsunuz?

Sözünü ettiğiniz yayınlar tarihçilerin işini zorlaştırdı. Ben gerek güncel İttihad ve Terakki algısı gerekse de inşa edilmeye çalışan yeni II. Abdülhamid kültü üzerine yazılar kaleme alarak bu alandaki sorunlara işaret etmeye gayret ettim. Bunlarda siyasal masonluğun İttihad ve Terakki'yi kullanmasından ziyade İttihad ve Terakki'nin siyasal masonluktan yararlanmaya çalıştığını ortaya koymaya çalıştım. Benzer şekilde İttihad ve Terakki ile Siyonistler arasındaki ilişki hakkındaki iddiaların, bu örgüte bu alanda yöneltilen suçlamaların doğru olmadığını vurguladım. Bizzat Siyonist liderlerin de dile getirdiği gibi İttihad ve Terakki bu alanda II. Abdülhamid siyasetlerini büyük ölçüde devam ettirmiştir. Ama dediğim gibi yakın tarih konusunda klişeler, algılar ve yerleşik kanaatleri değiştirmek çok zor. Zamana ihtiyaç var. II. Abdülhamid değerlendirmeleri için de benzer bir yorum yapılabilir. Şüphesiz İttihadçılar tarafından yaratılan ve Erken Cumhuriyet tarafından sürdürülen II. Abdülhamid algısı çarpık olmakla kalmıyor, sadece olumsuz yönleri öne çıkarırken müspet olanları göz ardı ediyordu. II. Abdülhamid'in yaratılan algının tersine, Şarkî Rumeli Krizi benzeri istisnalar dışında, başarılı bir dış siyaset izlediği, iktidarının büyük bölümü modern tarihin yaşadığı en uzun süreli fiyat deflasyonu ile çakışmasına karşın düzenli ekonomik büyüme sağladığı, yüksek faizli dış borç ile döndürülen bir yapıya malî disiplin getirdiği ortadadır. Buna karşılık, II. Abdülhamid'in siyasal rejiminin örnek olarak sunulması, meşrulaştırılması ve baskıcılığa apolojetik nedenler bulunmaya çalışılması anlamlı değildir. Bu Erken Cumhuriyet dönemi baskıcılığını meşrulaştırma girişimiyle benzeşen, ideolojik tonu güçlü bir yaklaşımdır.

Amerika maceranız ne zaman nasıl başladı (orada yaptığınız görevlerin yılları ve satır başlarını tespit etmekte zorlanıyoruz), sizi oraya götüren ve orada tutan nedir? Belki bunun içinde Türk Akademia'sı ile ilgili görüşlerinizi öğrenebiliriz?

Ben 1985 sonrasında Columbia University ve Wisconsin (Madison), University of Michigan (Ann Arbor) ve University of Chicago'da geçici olarak ders ve seri konferanslar verdim. Neredeyse otuz senedir ise Princeton Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalışıyorum. Beni bu kuruma götüren temel neden araştırma temelli bir kurumda çalışma arzusudur. Ayrıca Princeton'da olmak Türkiye'deki sığ tartışmaların dışında kalma imkânı da sağlıyor. Ancak bunun maliyeti Osmanlı tarihine Türkiye'dekilerin ilgisini duymayan öğrencilerle çalışmak zorunda kalmam oluyor. Bu da benim ABD'ye yerleşmeye karar verdiğimde düşündüğümde daha önemli bir maliyet teşkil ediyor. Türk akademik yaşamı, benim ülkemden ayrılışımdan sonra çok gelişti. Yaşanan dönüşüm tarihçilik alanında çok daha güçlü ve olumlu oldu. Tarih bir disiplin olarak toplum indinde önem kazandı, üniversitelerdeki tarih bölümleri güçlendi ve başarılı bir genç tarihçiler kuşağı yetişti.

Bir gazetede köşe yazılarınız düzenli yayınlanıyordu, amacınız içinde bulunduğumuz siyasi dönemin doğru anlaşılmasını sağlamak mıydı, tarihe not düşmek miydi?

Her ikisini de amaçladığımı söyleyebilirim. Türkiye’de basında op-ed denilen yazılar nadiren kaleme alındığı, köşe yazarlarının çoğunluğu ciddî tahliller yapmadığı için gelişmeleri tarihî örnekler ile karşılaştırmalar yaparak analiz etmenin katkı sunabileceğini düşünüyorum. Bunun yanı sıra değişik nedenlerle “dile getirilemeyen” bazı tespitler yaparak “tarihe not düşmeye” de çalışıyorum. Ancak Türkiye gibi kişinin “ne yazdığı”nın değil “nerede yazdığı”nın daha önemli olduğu bir toplumda bunu yapabilmek pek de kolay değil, her konuda “kemikleşmiş” kanaatler var, onları değiştirebilmek ise neredeyse imkânsız gibi.

Son yıllarda yaptığınız çalışmalardan söz eder misiniz? Çalışmalarınızı merakla takip eden bizleri neler bekliyor?²

Ben yaklaşık üç senedir, Atatürk’ün entelektüel biyografisi üzerine yaptığım çalışmanın genişletilmiş Türkçe baskısı üzerine çalışıyorum. İngilizce olarak kaleme alınan bu kitabın organizasyonu, hedef alınan okuyucu kitlesi ve yayınevının talepleri çerçevesinde yapılmıştı. Ben, aldığım notların oldukça sınırlı bir bölümünü kullanarak ve elden geldiğince ayrıntıya girmekten kaçınarak toplumumuzdaki okuyucunun genel bulabileceği bir içerik oluşturmuştum. Daha sonra yapılan Almanca, Çince, Farsça, Fransızca, Japonca ve Ukraynaca tercümelere de sadece sınırlı eklemeler yaptım. Tabii Türkçe kitabın farklı olması, bizim okuyucunun derin ilgi ve beklentisine cevap vermesi gerekiyor. Ayrıca bizim açımızdan önemli, ama İngilizce bir entelektüel biyografide ayrıntı gibi duracak konulara, örneğin “Mustafa Kemal’in İttihad ve Terakki Cemiyeti içindeki konumu neydi,” “gerçekte bir Enver Paşa-Mustafa Kemal çekişmesi var mıydı?” benzeri tartışmalara da değinmek lâzım. O nedenle hem tüm notlarımı kullanarak hem de Çankaya ve TBMM Arşivleri’nin de dâhil olduğu kurumlarda yeniden araştırma yaparak farklı bir kitap yazmaya gayret ediyorum. Bu da doğal olarak yeni bir kitap projesine dönüştü. Normal şartlarda çalışma şu anda yayımlanmış olacaktı. Covid-19 salgınının getirdiği kısıtlamalar nedeniyle bir gecikme söz konusu olduysa da birkaç ay içinde tamamlamayı ümit ediyorum.

² Bu mülakat 28 Ağustos 2017 tarihinde gerçekleştirilmişti. Görüşmenin Tarih Yazımı dergisinin okumakta olduğunuz sayısında yer alması gündeme gelmesi üzerine Sayın Hanioglu’nun muvafakati ile güncel bir soru ve kendisinin cevabı ilave edilmiştir.